

Activisme, feminisme en islam

Activisme, feminisme en islam

*Stemmen van Marokkaanse en Marokkaans-
Nederlandse vrouwen*

*Onder redactie van
Marjo Buitelaar, Moha Ennaji, Fatima Sadiqi en Karen Vintges*

Redactie-assistent: Dorieke Molenaar

Omslagillustratie: *Forged Iron Cooperative. ARFEDEC (Association de Rechercher pour le Development et la Cooperation)*. Tetouan, Maroc, 2008

© Andreu, Núria

Ontwerp omslag: Suzan Beijer grafisch ontwerp, Amersfoort

Ontwerp binnenwerk: Crius Group, Hulshout

ISBN 978 90 8964 603 3

e-ISBN 978 90 4852 229 3 (pdf)

DOI 10.5117/9789089646033

NUR 740

© Marjo Buitelaar, Moha Ennaji, Fatima Sadiqi & Karen Vintges / Amsterdam University Press B.V., Amsterdam 2018

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16B Auteurswet 1912 j° het Besluit van 20 juni 1974, Stb. 351, zoals gewijzigd bij het Besluit van 23 augustus 1985, Stb. 471 en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 3051, 2130 KB Hoofddorp). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden.

Inhoudsopgave

Woord van dank 9

Inleiding 11

*Marjo Buitelaar, Moha Ennaji, Fatima Sadiqi
en Karen Vintges*

Deel 1 Feminismen in Marokko in verleden en heden: inventarisatie en evaluatie

1 De meerstemmigheid van Marokkaans feminisme 33
Moha Ennaji en Fatima Sadiqi

2 Vrouwen en de politiek van hervormingen in Marokko 59
Souad Eddouada

3 De 20 Februari-beweging 73
Rachid Touhtou

Deel 2 Meerstemmig feminisme: ideeën en perspectieven

4 Islamitisch feminisme in Marokko 85
Merieme Yafout

5 De dekolonisering van het feminisme 103
De erfenis van Fatima Mernissi
Raja Rhouni

- 6 Diva's, 'dwazen' en 'actie-chicks' 123
Portretten van vrouwen in Marokkaanse films in het
tijdperk van globalisering
Valérie K. Orlando
- 7 Vrouwelijke heiligen in Marokko 141
Oude praktijken en nieuwe perspectieven
Aziza Ouguir

Deel 3 Vormen van alledaags feminisme onder Marokkaans-Nederlandse vrouwen

- 8 'Het water van Nederland gedronken' 161
Agency en verbondenheid in het levensverhaal van een
Marokkaans-Nederlandse migrantendochter
Marjo Buitelaar
- 9 'Ik ben gewoon van de wereld' 183
Stemmen van Marokkaans-Nederlandse vrouwen
Roosmarijn van Woerden en Anna van Gelder
- 10 Sprekend over de dood 207
Veranderende houdingen ten aanzien van
begrafenisrituelen onder Nederlandse Marokkanen
Khadija Kadrouch-Outmany

Tot slot

- 11 Feminisme versus neoliberalisme 235
Stemmen van Marokkaanse en Marokkaans-Nederlandse
vrouwen
Karen Vintges

Woordenlijst	255
Afkortingen	257
Over de auteurs	259
Register	263

Woord van dank

Dit boek is de uitkomst van een gezamenlijk onderzoeksproject van wetenschappers uit Marokko en Nederland. We zijn verheugd om het resultaat nu in de vorm van een bundel voor een Nederlands publiek te kunnen presenteren. De bundel bevat onder meer een aantal artikelen over de stemmen van Marokkaans-Nederlandse vrouwen. Ook zijn – in bewerkte vorm – een aantal artikelen opgenomen over de diverse stemmen van vrouwen in Marokko die verschenen in een Engelstalig boek, getiteld *Moroccan Feminist Discourses: New Perspectives* (2016).

We danken de vele instituten, collega's en organisaties die ons onderzoeksproject ondersteunden. Met name zijn we dank verschuldigd aan NWO voor de financiering van ons onderzoeksproject *Women and Islam: New Perspectives*, in het kader van het overkoepelende NWO-programma *Cultural Dynamics*. Deelnemers in dit project waren Marjo Buitelaar en Karen Vintges, de Marokkaanse partners Moha Ennaji and Fatima Sadiqi en de PhD studenten Fatima Ballah and Aziza Ouguir. Als extra promotoren waren ook Ruud Peters and Hetty Zock betrokken in het project.

Instituties die ons hierbij ondersteunden waren de Universiteit van Amsterdam, de Afdeling Filosofie en de onderzoeksschool ASCA van de UvA, als ook de Faculteit Godgeleerdheid & Godsdienstwetenschap van de Rijksuniversiteit Groningen, en de Nederlandse Interuniversitaire Onderzoeksschool voor Islamstudies (NISIS).

Van de vele collega's die ons met raad en daad terzijde stonden noemen we graag:

Paul Aarts, Abderrahman Aissati, Margot Badran, Roosmarijn van Woerden, Asma Barlas, Edien Bartels, Marriëtte van Beek, Sarah Bracke, Nathal Dessing, Petra de Bruijn, Ireen Dubel, Souad Eddouada, Anja van Heelsum, Lenie Jansen, Willy Jansen, Yolande Jansen, Mariwan Kanie, Norah Karrouche, Annemarie Korte, Fouad Laroui, Michiel Leezenberg, Ziba Mir-Hosseini, Annelies

Moors, Thijl Sunier, Irena Rosenthal, Merieme Yafout en Gerard Wiegers.

Veel dank gaat ook uit naar de organisaties Al Nisa – in het bijzonder naar Ceylan Weber en Leyla Çakir; naar de Marokkaanse Vrouwen Vereniging Nederland – in het bijzonder naar Ikram Chiddi. Naar het Project Zina/De Balie – speciaal naar Elly Ludenhoff; naar het NIMAR-instituut, in het bijzonder naar Jan Hoogland en Cynthia Plette.

Voor hun input bedanken we voorts Leila Abuzeid, Asis Aynan, Heidi Dorudi, Mariam el Maslouh, Rajae el Mouhandiz, Khadija El Mourabet, Bregtje van der Haak en Warna Oosterbaan.

Speciale dank ook aan Nuria Andreu voor haar productie in samenwerking met het onderzoeksteam van de documentaire Vrouwen en islam: nieuwe perspectieven. Marokko 2013 (<https://www.youtube.com/watch?v=h4OoQINDKkE>) / in het Engels: *Women and Islam: New Perspectives. Morocco 2013* (<https://www.youtube.com/watch?v=Fbj5-pTQ7aw>)

Voor hun organisatorische ondersteuning bedanken we graag Agaath Homminga, Cilia ter Horst, Carla Hoekendijk, Eloe Kingma, Hotze Mulder, Benjamin Rous, Lenny Vos.

En tot slot bedanken we Dorieke Molenaar als onze onmisbare redactie-assistent, en onze uitgever Saskia Gieling voor haar niet aflatende steun voor dit boekproject.

Noot van de redactie: waar het Engelse citaten betreft hebben we ervoor gekozen om die in het Nederlands te vertalen, met daarachter een verwijzing naar het Engelse origineel.

Inleiding

*Marjo Buitelaar, Moha Ennaji, Fatima Sadiqi
en Karen Vintges*

In Marokko heeft sinds de jaren tachtig van de twintigste eeuw feministisch activisme een snelle groei doorgemaakt. In de afgelopen drie decennia zijn er talrijke Marokkaanse vrouwenorganisaties opgekomen die regionaal dan wel nationaal aanzienlijke invloed hebben. Met dit boek willen wij publieke en wetenschappelijke discussies stimuleren waarin de stemmen van Marokkaanse en Marokkaans-Nederlandse vrouwen naar voren komen. Eerder verscheen onder onze redactie een Engelstalige bundel, *Moroccan Feminisms: New Perspectives* (2016) waarin de diverse feministische stromingen in Marokko centraal stonden. Enkele artikelen uit die bundel zijn in bewerkte vorm hier opgenomen. Daarnaast komen in de hier voorliggende bundel ook de visies en ervaringen van Marokkaanse vrouwen in Nederland aan bod. Het resultaat is een boek waarin verschillende stromingen van vrouwen-activisme aan de orde komen die zich specifiek inzetten voor een verbetering van de positie van Marokkaanse en Marokkaans-Nederlandse vrouwen. Centraal staan de uiteenlopende praktijken van activisten, hun *agency* en het vocabulaire dat ze gebruiken om hun strijd voor empowerment van vrouwen kracht bij te zetten.¹

Marokkaanse vrouwen stellen tegenwoordig openlijk de ongelijke behandeling van vrouwen voor de wet ter discussie en ook dagen ze al dan niet in de wet vastgelegde handelwijzen uit die van oudsher als islamitisch worden beschouwd. Daartoe richten

¹ Het begrip 'agency' staat voor zelfbepaling; het vermogen van mensen om hun leven zelf vorm te geven en invloed uit te oefenen op hun omgeving door hun handelen. Het begrip 'empowerment' betekent letterlijk iemand macht verlenen. We laten beide begrippen hier en in het vervolg onvertaald, omdat zij in de Nederlandse taal ingeburgerd zijn geraakt.

sommige vrouwenorganisaties zich specifiek op het islamitische erfgoed om eigen interpretatie van religieuze bronnen en houding ten aanzien van lokale tradities met betrekking tot de positie van vrouwen te formuleren. Door zich culturele en/of religieuze tradities toe te eigenen dan wel uit te dagen, eisen deze Marokkaanse moslimvrouwen, zowel individueel als in georganiseerd verband, verschillende vormen van volwaardig burgerschap op en claimen ze zeggenschap over hun eigen leven en identiteit. Andere stromingen binnen de Marokkaanse vrouwenbeweging staan op het standpunt dat vrouwenorganisaties niet op religie gebaseerd dienen te zijn en zijn seculier, of secularistisch, van aard. Het feminisme in Marokko is dus meerstemmig van karakter, zodat het correcter is om van 'Marokkaanse feminisme' te spreken dan van 'het Marokkaans feminisme'.

In dit boek maken we de balans op van de manieren waarop de verschillende varianten van activisme en feminisme integraal onderdeel uitmaken van de huidige Marokkaanse samenleving. Daarbij komt ook aan bod hoe ontwikkelingen in Marokko zich in dit opzicht verhouden tot die in Nederland. Marokko wordt gekenmerkt door een aanzienlijke linguïstische en culturele verscheidenheid. Er wordt zowel Berbers, Arabisch, Frans als Spaans gesproken. Naast meertalig is Marokko ook multicultureel in die zin dat verschillende culturele identificaties naast elkaar bestaan, zoals de Arabisch-islamitische en de Berber-identiteit. De voormalige Joodse bevolking is sinds 1967 vrijwel geheel gemigreerd naar Israël, Frankrijk of Noord-Amerika. De meertalige en multiculturele aspecten van het land kleuren uiteraard ook Marokkaanse vormen van feminisme. Het lukt de verschillende stromingen soms wel, dan weer niet om deze verschillen achter zich te laten in de door hen gedeelde strijd om de positie van vrouwen te verbeteren.

Zowel individueel als in onderlinge samenwerkingsverbanden hebben de uiteenlopende stromingen een cruciale bijdrage geleverd aan belangrijke maatschappelijke veranderingen, zoals de hervorming van het familierecht in 2004 (zie Sadiqi en En-naji, 2006). Seculiere vrouwengroepen schaarden zich achter

de progressieve en democratische krachten, terwijl islamitisch geïnspireerde feministen zich aansloten bij de islamistische PJD (Parti de la Justice et du Développement, 'Partij voor rechtvaardigheid en ontwikkeling'), die later belangrijke sociale en politieke winst boekte en veel zetels veroverde in het parlement en in de regering. De uiteenlopende vrouwenbewegingen hebben bijgedragen aan een dialoog tussen seculiere en islamitische politieke stromingen in het land. Ook heeft de feministische beweging de politieke geschiedenis van Marokko ingrijpend veranderd. De hervormingen binnen het familierecht, waardoor de huidige wet meer rechten voor de vrouw en gendergelijkheid waarborgt, hebben een grote impact op een sterk religieus en patriarchaal land als Marokko. Het familierecht is een gevoelig speerpunt van maatschappelijke discussies over modernisering van Marokko met respect voor de eigen traditie. In overeenstemming hiermee houden de meeste stromingen in de Marokkaanse feministische beweging dan ook rekening met het culturele erfgoed van Marokko.

In tegenstelling tot Libië en Egypte heeft Marokko in 2011 en de jaren erna geen revolte doorgemaakt. Toch is de zogenaamde Arabische Lente niet onopgemerkt aan het land voorbijgegaan. In een tiental steden zijn onder aanvoering van de zogenaamde 20 Februari-beweging duizenden demonstranten de straat opgegaan om een einde aan corruptie en grotere sociale rechtvaardigheid en radicale democratie op te eisen. Deze sociale beweging liet blijken dat ze genoeg had van het heersende autoritaire politieke systeem dat de belangen van een beperkt, bevoorrecht deel van de bevolking diende, maar zich nauwelijks inspant voor andere groepen. Vrouwen met verschillende religieuze en politieke achtergrond namen in groten getale deel aan de protesten; opvallend was hoe vrouwen en mannen gezamenlijk optrokken om maatschappelijke en politieke veranderingen op te eisen. Een dergelijke publiekelijk gemengd optreden van mannen en vrouwen was tot op dat moment in Marokko uniek. Koning Mohammed VI reageerde op 9 maart 2011 door enkele maatschappelijke hervormingen en een aantal grondwets-hervormingen

toe te zeggen. Bij de parlementsverkiezingen in november van hetzelfde jaar won de gematigde islamistische partij PJD de meerderheid van de zetels, hetgeen een nederlaag betekende voor de traditionele partijen die alle sterke banden hebben met de monarchie.

De vreedzame overgang naar een PJD-geleide regering werd gemarkeerd door pogingen om een beeld uit te dragen van een moderne en gematigde islam die de vrouwenrechten eerbiedigt. De regering zegde toe de nieuwe grondwet in te voeren en de politieke participatie van vrouwen te vergroten. Desondanks zat er in het eerste kabinet van premier Abdelilah Benkirane slechts één vrouwelijke minister, Bassima Hakkaoui. In de gewijzigde regering van 2012 traden meer vrouwen tot het kabinet toe, van wie de meesten als onderminister of staatssecretaris met verantwoordelijkheid voor een specifiek departement. Bassima Hakkaoui bleef minister van het ministerie 'Solidariteit, de Vrouw, het Gezin en Sociale Ontwikkeling'. Soumiya Benkhaldoun werd *Ministre Déléguée* voor hoger onderwijs. Drie progressieve vrouwen, die anders dan de eerdergenoemde bewindsvrouwen geen hoofddoek dragen, kregen de leiding over respectievelijk het ministerie van Buitenlandse Zaken, van Mijnen en van Milieu; al deze vrouwen waren *Ministre Déléguée*, wat gelijk staat aan staatssecretaris, terwijl in de regering van voor de Arabische Lente (van 2007 tot 2011) nog zeven vrouwelijke ministers zaten.

Deze afname van het aantal bewindsvrouwen heeft tot onrust geleid onder seculier-progressieve activisten; zij zien het als een stap terug. Tegelijkertijd zijn er via het quotasysteem voor vrouwen en jongeren wel meer vrouwelijke parlementsleden: de grondwet van 2011 stipuleert dat 10% van de zetels bestemd is voor vrouwen en 10% voor jongeren, om zo hun politieke participatie en vertegenwoordiging in het parlement en de regering te stimuleren. Als gevolg van deze maatregel zaten er na de parlementsverkiezingen van 2011 in totaal 68 vrouwen in het parlement.

Deze stap, hoe bescheiden hij ook mag lijken, is een indicatie van de nieuwe kansen die vrouwen als gevolg van de Arabische

Lente hebben: de staat zou het simpelweg nooit hebben goedgekeurd dat zo'n groot aantal vrouwen in het parlement was gekomen indien de druk niet zo groot was geweest.

Marokkaans feminisme als voorbeeld voor regionale ontwikkelingen?

In Marokko zijn meer vrouwen dan mannen slachtoffer van sociale uitsluiting; hun armoede is duidelijk zichtbaar op het platteland en in de arme wijken van de steden. Zo is er in het straatbeeld van Marokkaanse steden een stijgend aantal bedelende vrouwen waar te nemen, doorgaans weduwen, gescheiden of zieke vrouwen, en vrouwen met een groot aantal kinderen. Verder beletten culturele obstakels en patriarchale tradities, analfabetisme en gebrek aan informatie veel vrouwen aanspraak te maken op hun rechten, of aangifte te doen bij de politie van een misdrijf, zoals verkrachting, kindermisbruik, seksuele uitbuiting en huiselijk geweld.

Steeds vaker echter slagen vrouwenorganisaties er in om maatschappelijke partijen te doordringen van het belang van de deelname van vrouwen aan de economische, sociale en culturele ontwikkeling. Desondanks zijn verdere stappen ter bescherming van vrouwenrechten nog altijd hard nodig. Onderwijs en een (vak)opleiding zijn belangrijk voor vrouwen om hun rechten en belangen te kunnen beschermen, hun eigen weg te kunnen bepalen, als ook een bijdrage te kunnen leveren aan de Marokkaanse samenleving. Gedeeld uitgangspunt van Marokkaanse vrouwenorganisaties is dat de ontwikkeling van de samenleving alleen tot stand kan worden gebracht als vrouwen actief worden betrokken in het groei- en democratiseringsproces.

Wat Marokkaanse ontwikkelingen op het gebied van feministisch activisme met name interessant maakt, is dat het vooral interne factoren zijn geweest die een belangrijke rol hebben gespeeld bij de vorming van dit activisme en de politieke participatie van vrouwen. Zo is het bijvoorbeeld interessant om ons af te

vragen of de samenwerking tussen de verschillende stromingen binnen het feminisme in het verleden ook toekomstige coalities in Marokko en in de ruimere regio zou kunnen inspireren. Hoe zou zo'n toekomstig meerstemmig feminisme eruit kunnen zien in het Midden-Oosten en Noord-Afrika?

Noord-Afrikaanse vrouwen zijn niet langer onzichtbaar in de publieke sfeer. Het zijn vrouwen-activisten die gelijke rechten en volledig burgerschap opeisen. Interessant aan de 20 Februari-beweging en de protestbeweging in het Marokkaanse Rifgebied die in 2017 sterk is opgekomen, is de tendens dat voor een nieuwe generatie feministen de strijd voor de rechten van vrouwen onlosmakelijk is verbonden met de strijd voor andere dimensies van volledig burgerschap. Vrouwenorganisaties in de regio hebben eisen gesteld aan hun respectieve regeringen en parlementen en de VN-commissie over de positie van de vrouw onder druk gezet om de genderrollen radicaal te veranderen. Dezelfde activisten zetten de strijd voort tegen andere vormen van geweld en discriminatie. Ze laten in allerlei zaken van zich horen om vrouwen meer rechten te geven en van hun samenleving een pluralistische democratie te maken.

Marokkaanse vrouwen in Nederland en transnationale relaties met Marokko

In diverse hoofdstukken in deze bundel komen overeenkomsten en verschillen naar voren in zowel de thema's die Marokkaanse vrouwen als Marokkaans-Nederlandse vrouwen centraal stellen om hun positie te verbeteren alsook in hun strategieën om deze idealen te realiseren. Het samenbrengen van artikelen over Marokkaanse vrouwen in Marokko en Nederlandse vrouwen met een Marokkaanse migratie-achtergrond biedt ook zicht op parallele ontwikkelingen in hun activisme en feminisme. Een van de centrale betooglijnen die door het gehele boek lopen en met name in het deel over Marokkaans-Nederlandse vrouwen, betreft de noodzaak om ontwikkelingen niet alleen op lokaal